

Günəl Kamil qızı YUNUSOVA

*AMEA-nın Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun dissertantı,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail: yunusova_edu@mail.ru
Orcid ID 0000 0002 2375 2829*

**“FÜYUZAT” JURNALINDA TÜRK ƏDƏBİYYATI PROBLEMLƏRİNƏ ƏDƏBİ-NƏZƏRİ
MÜNASİBƏT**

Xülasə

Məqalə “Füyuzat” jurnalında türk ədəbiyyatı problemlərinə ədəbi-nəzəri münasibətin elmi şəkildə araşdırılmasına həsr olunmuşdur. Deyilir ki, “Füyuzat” (1906-1907) jurnalı Azərbaycan ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni həyatında, milli mühitdəki fikir oyanışında mühüm rol oynamışdır. Jurnal türkçülük, turançılıq idologiyasından çıxış edirdi. Bu mənada türk ədəbiyyatının təbliğinə də ciddi şəkildə diqqət yetirirdi. Jurnalın səhifələrində çoxlu sayda osmanlı ədəbiyyatı nümunələrinə rast gəlirik. Eyni zamanda jurnal osmanlı yazıçı və şairlərinin azərbaycanlı oxuculara tanıtılmasında da əhəmiyyətli işlər görürdü. Onun səhifələrində türk ədəbiyyatının müxtəlif hadisələri, problemləri, yenilikləri, həmçinin bir sıra türk sənətkarlarının həyat və yaradıcılığı ilə bağlı maraqlı yazılara rast gəlirik. Bu yazılarda ədəbi-nəzəri istiqamətdə deyilmiş dəyərli fikirlər, mülahizələr öz əksini tapmışdır. Məqalədə həmin ədəbi-nəzəri yazılar təhlil obyektinə çevrilir, “füyuzat”çıların türk ədəbiyyatı ilə əlaqəli ədəbi-nəzəri baxışları şərh olunur.

Açar sözlər: “Füyuzat” jurnalı, Azərbaycan ədəbiyyatı, ədəbi-mədəni mühit, türk ədəbiyyatı, mətbuat, ədəbi-nəzəri fikir

UOT: 801.8

DOI: <https://10.54414/UQVT4338>

Giriş

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi-mədəni mühitində mətbuatda, dərsliklərdə, ayrı-ayrı kitablarda türk ədəbiyyatına və onun müxtəlif nümunələrinə, türk ədəbi-mədəni mühitinə və orada baş verənlərə münasibətin geniş, zəngin və dəqiqəti cəlb edən mənzərəsi ilə üzləşirik. Bu, bilik və məlumatları təbliğ edən ən çevik vasitə mətbuat idi. Əgər dərsliklər, müstəqil kitablar bir-iki dəfə nəşr olunurdusa, mətbuat davamlı xarakter daşıyırdı və ayrı-ayrı ədəbi proses və hadisələrə, baş verən yeniliklərə daha çevik və tez reaksiya göstərə bilirdi. Onu da qeyd edək ki, həmin dövrdə adı çəkilən məlumat vasitələrində türk ədəbiyyatı ilə yanaşı, Osmanlı imperiyasında baş verən, mövcud olan ictimai, siyasi, tarixi, mədəni, iqtisadi, elmi, pedaqoji və s. məsələlərlə bağlı maraqlı məlumatlar verilirdi.

Məqsəd

XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan-Türkiyə ədəbi əlaqələri çərçivəsində Azərbaycan ədəbi-mədəni mühitində türk ədəbiyyatı problemlərinə münasibətin mənzərəsini elmi şəkildə təqdim etmək. “Füyuzat” jurnalının əməkdaşlarının türk ədəbiyyatına, mədəniyyətinə münasibətdə turançılıq mövqeyindən çıxış etmələrinin məqsəd, səbəb və mahiyətini göstərmək.

Tədqiqat metodu

Məqalədə tarixi-müqayisəli, həmçinin tipoloji metodlardan, praktiki nümunələrin təhlili zamanı analiz-sintez metodlarından istifadə olunub. Bədii materialın təhlili və bir sıra elmi-nəzəri fikirlərin izahı zamanı deduktiv və induktiv metodlarından da bəhrələnilmişdir.

Əsas materialın ifadəsi

XX yüzilliyin ilk onilliklərində Azərbaycan ədəbi gerçəkliyində Türkiyədəki ədəbiyyat məsələlərinə ən aktiv şəkildə münasibət

göstərən, onunla bağlı yazılar verən mətbuat orqanı “Füyuzat” məcmuəsi idi. Onu da əlavə edək ki, jurnalın bu istiqamətdəki fəallığı yalnız ədəbiyyat faktı kimi təhlil edilə bilməz. Daha dəqiqi, “Füyuzat” əməkdaşları osmanlı ədəbiyyatı, onun hadisə və prosesləri ilə oxucuları yalnız bir ədəbi-mədəni dəlil və inkişafkimi tanış etmək məramı güdmürdülər. Bu məsələ onların çox parametrlili, çeşidli vacib əlamətləri olan məfkurə sisteminin, ideologiyaxəttinin tərkib hissələrindən biri kimi diqqəti cəlb edirdi. Həmin ideoloji siyasətin, məfkurə sisteminin ana xəttində isə türkçülük və turançılıq ideologiyası dururdu. Həm də deyilənməram nəticə etibarlı ilə ümumtürk birliyi ideyasına xidmət edirdi. Bu mötəbər ideologiyanın banisi və əsas ideoloqu böyük mütəfəkkir Əli bəy Hüseynzadə idi. O, çox keçmədən Azərbaycan xalqının dövlətçilik ideologiyasının əsas tezisinə çevrilən “türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək” düsturunu ortalığa qoymuşdu. Üçlük sistemi əsasında yaradılan həmin düsturun ilk frazası “türkləşmək” şəklində müəyyənləşdirilmişdi. “Türkləşmək” dedikdə Ə.Hüseynzadə və onun əqidə yoldaşları sadəcə olaraq milli şüurun, etnik yaddaşın bərpasını, genetik varlığın dərkini, özünəqayıdışı və özünütanımanı nəzərdə tutmurdular. Eyni zamanda türk qövmlərinin ittihadına nail olub onları vahid məfkurə, vahid bayraqaltında birləşdirməyi, onları vahid sistemdə qovuşdurmağı nəzərdə tuturdular. Belə bir birliyin mərkəzində, əsasında isə osmanlı türkləri, onların dili, mədəni-tarixi nailiyyətləri, ədəbiyyatı, sivil həyatı dayanırdı. Nəticə etibarlı, Ə.Hüseynzadə və onun məfkurədaşlarının turançılıq ideologiyası eyni zamanda “osmanlılaşma”ya xidmət göstərirdi. İdeoloji və ədəbi-mədəni təbliğatın, təşviqatıncizgiləri də “osmanlılaşma” məfkurəsinə dayanırdı. M. B. Məmmədzadə “Milli Azərbaycan hərəkatı” əsərində göstərir ki, Əli bəyin əsərlərinin çoxunda onun “türkcü, hətta osmanlıcı olduğu” aydın şəkildə özünü büruzə verir. O, osmanlı türkcəsinin bütün türk qövmlərinin ümumi ədəbi dili olmasının tərəfdarı kimi çıxış edir, əsərlərini də xalis osmanlı türkcəsi ilə, daha doğrusu, o zaman İstanbulda əsas ünsiyyət vasitəsi kimi işlənən yeni-ədəbiyyatı-cədidə üslub ilə qələmə alır.

Siyasi baxımdan da Osmanlı türklüyünü, həmçinin osmanlı dövlətini türklüyün əsas və müstəqil nüvəsi sayır. Mirzə Bala Məmmədzadə mətləbinigörkəmli türkçü Y. Akçuranın aşağıdakı sözləri ilə bitirir: “Əli bəy Hüseynzadə... türkçülük, bütün türklük, hətta panturançılıq fikir cərəyanına ilk nəfəs verən adamdır” [8, 47].

Y. Qarayev də Ə.Hüseynzadəni türkçülüyn əsas bayraqdarı, bütün türk dünyasında milli-etnik özünüdərk rəssamı, müəssisi və memarı saymaqda haqlı görünür. Onun rəyində görə Azərbaycanda ilk dəfə milli bir ideologiya səviyyəsində hərəkatə başlayan qatarın sükanı arxasında oturan böyük ideoloq kimi Ə.Hüseynzadəni görüb tanıyırdıq. Çox keçmədən bu qatar bütün Anadolunu, Orta Asiyayı, Qafqazı dolaşır və öz hərəkatında milli-mənəvi mədəniyyətin, dəyərlərin bütün vacib elementlərini – “elmi, fəlsəfəni, sosiologiyayı... birləşdirir” [6, 4].

“Füyuzat”dakı türkçülük ideyası jurnalda çap olunan əsərlərin çoxunda, hətta onun şəkillərində belə öz inikasını tapır. Məcmuədə oxuculara təqdim edilən bədii ədəbiyyat örnəklərində də bəşəri ideallarla yanaşı türkçülüyn coşqun şəkildə təbliğini də görürük. Burada işıq üzünü görən bədii örnəklərin xeyli qismində milli varlığın və kimliyin dərkini, etnik yaddaşın bərpasını, milli özünəqayıdışı daim diqqət mərkəzində durur. Osmanlı türklərinin söz sərvətinə münasibətdə də cəhət özünü aydın surətdə göstərir. Həm osmanlı türklərinin bədii sərvətinə elmi-nəzəri baxışda, həm də onun elmi, bədii, publisistik bədii örnəklərinin seçilib məcmuədə oxuculara təqdim edilməsində çox şey, obrazlı şəkildə ifadə etsək, türkçülük arşını ilə ölçülür. Bir sözlə, dərginin əməkdaşları istərsə osmanlı ədəbiyyatına elmi-nəzəri münasibətdə, istərsə də bu xəzinədən nəyi və necə götürüb oxucu auditoriyasına təqdim etməkdə türkçülük və turançılıq ideologiyasının tezislərində ədəqət nümayiş etdirirlər.

Mənəvi oyanışda, tərbiyədə, fikri-idraki dirçəlişdə söz sənətinin böyük rolunu kifayət qədər anlayan “Füyuzat” əməkdaşları jurnalın elə ilk saylarından başlayaraq bədii əsərlərin təbliğini, kütlədə ona qarşı maraqlandımaq təşəbbüsünə başladılar. Məcmuənin birinci

sayında Ə.Hüseynzadənin “Həyat və meyli-füyuzat” məqaləsi işıq üzü gördü. Jurnalın məramını, məsləkini ifadə edən proqram səcyyəli bu yazıda müəllif göstərdi ki, bizim niyyətimiz oxucuların düşüncəsində həqiqi mənası olan “meyli-füyuzat”, “füyuzati-vidaniyyə” oymağıdır. Ona görə ki, yer üzünü əhatə edən, bəşər adlanan ictimai toplumda fərddən tutmuş millətə və bütöv bəşəriyyətə qədər hamıda “şövqi-füyuzat” yoxdursa, onları diri hesab etmək mümkünsüzdür. Belə adamları və toplumları yalnız cismani mənada diri saymaq olar. Mütərəqqi ruha, insani baxışa, müasir idraka malik olmayanlar mənəvi cəhətdən ölü kimidirlər. Lakin çoxlu sayda olan bu insanların qəlbində “şövqi-füyuzat”, “meyli-füyuzat” duyğusunu bir iksirlə, qısa bir müddət ərzində yaratmaq qeyri-mümkündür. Bundan ötrü müxtəlif yollar, tərbiyəvi vasitələr gərəkdir. Böyük mütəfəkkir öz arzusunu, idealını bəyan edərək qeyd göstərdiki, mən elə bir əfsun, elə bir sehr istərdim ki, onun gücü ilə millətimizi az bir vaxtda “füyuzati-vidaniyyə” çatdırsın. Lakin əlimizdə nə o cür iksir, nə də o cür sehr yoxdur. Ancaq bunun üçün, yəni millət və bəşər övladlarının “*tədricən dünyaya və üqbada naili-füyuzat ola bilmələri üçün əllərimizdə vəsait vardır*” [2,2]. Bəs bu vasitələr hansılardır? İdeoloqun qənaətinə görə həmin vasitələr maarif, təhsil, elm və söz sərəvəti, yəni ədəbiyyatdır.

Ədəbiyyatın intibahdakı roluna xüsusi dəyər verən mütəfəkkir türk ədəbiyyatına ciddi önəm verir. Milli mühitdə onun yayılmasını və təbliğini vacib məsələlərdən hesab edir. Göstərir ki, axır vaxtlarda Türkiyədə “ədəbiyyati-cədidə” diqqətə layiq müvəffəqiyyətlərə imza atmış, osmanlının çağdaş düşüncəli qələm sahibləri dövrün tələblərinə müvafiq qiymətli ədəbiyyat nümunələri meydana qoymuşlar. Həmin ədəbiyyat nümunələrindən tərbiyə vasitəsi kimi kifayət qədər bəhrələnmək olar. Təəssüf ki, İranda, həmçinin bir sıra türk qövmlərinin ədəbi düşüncə cəbhəsində hələ də ciddi durğunluq, tənəzzül, keçmiş və vaxtı ötmüş ənənəçiliyin davamı özünü göstərməkdədir. Əli bəy belə hesab edir ki, Türkiyə türklərinin yeni tipli ədəbiyyatları müstəsna uğurlar qazandığına baxmayaraq, İranda bir sıra türk qövmlərində poeziya və

ümumiyyətlə, bədii ədəbiyyat tilsimə mübtələ “*olmuş kibi bir nöqtədə tonub qalmışdır*” [2, 4]. Nəzm yazanları yənə də “güldən, bülbüldən, mey və məhəbbətdən” yazır, sənətdə zamanın tələblərinə diqqət yetirmirlər. Onlar anlamırlar ki, şairlərin, hər bir qələm əhlinin vəzifəsi həm türk dilini “fəşahət və bəlağətlə, ahəngi-üslub ilə islah və təzyin”, həm də “*ruhumuzu təsvirati-nəfisə və xəyalati-mühəyyicə ilə müaliyyətdə sövq etməkdir*” [2, 4].

“Füyuzat”ın fəal əməkdaşlarından H.S. Ayvazov da “Həyat”ın qürubundan “Füyuzat”ın tüluundan hasil olan təəssüratım” adlı məqaləsində jurnalın qarşısında dayanan vəzifələrdən söhbət açırdı. Bildirirdi ki, məcmuə yolunu “şaşanlara” yolu doğru göstərəcək, sənət dünyasında doğru yol tutmağı bacarmayanlara düzgün yol göstərəcək, dilimizin tərəqqisinə yardım göstərəcək, “lisanımızın islahına, zənginləşməsinə” səbəb olacaq. Həsən Səbrirəqqipərvər ədəbi məhsulların “millətin hüsni-tərbiyəsinə” yaxşı təsir göstərən vacib, gərəklili bir vasitə olduğunu nəzərə çatdırırdı. Osmanlı türkcəsinin və osmanlı ədəbiyyatının indiki tarixi şəraitdə üstnlük məziyyətlərinə, digər türk xalqlarına bir nümunə ola biləcəyinə də diqqətə cəlb edirdi. Müəllif onu da qeyd edirdi ki, ədəbiyyat və dil türk toplumlarının bir-birinə yaxınlaşmasına, bu xalqların “ittihadi-mədəniyyətə” nail olmasına da ciddi surətdə təsir edəcəkdir [2,26].

Kipr türkü olan Əhməd Raiqin “Füyuzat”da “Müsahibəyi-ədəbiyyə” adlı bir məqaləsi dərc olunmuşdu. Yazıda həm osmanlı ədəbi dilinə, həm də onların çağdaş ədəbiyyatına geniş münasibət öz əksini tapır. Məcmuənin iki sayında (1906, №2; 1907, №11) dərc edilən geniş həcmli bu məqalədə Ayvazov xatırladılan məsələlərlə əlaqədar müəyyən maraqlı fikirlər irəli sürür, diqqətə layiq təkliflər söyləyir. Bununla bərabər oxuculara da bir sıraməsləhətlər verir. Məsələn, Rusiya imperiyası ərazisində yaşayan, “tövhidilisan” və tərəqqi arzusunda olan türklərətövsiyə edir ki, osmanlı sənətkarlarından N.Kamalı, M.Ə.Rəcəzadəni, Ə.Hamidivə habelə “ədəbiyyati-cədidə”nin başqa-başqa qələm sahiblərinin əsərlərini oxusunlar. Müəllif Türkiyədə 1896-1901-ci illər arasında işıq üzü görən “Sərəvəti-fünun” jurnalının on iki cildlik

nömrələrini də mütaliə etməyi oxuculara tövsiyə edir. Eyni zamanda oxuyub faydalanmaqdan ötrü konkret olaraq bir sıra əsərlərin də adını çəkir. "Siyah incilər", "Həyat və kitablar", "Xəyal içində", "Xarıstan və gülüstan", "Bir yazın tarixi", "Solğun dәмət", "Qırıq həyatlar" və s. bu qəbil əsərlərdəndir. Ə.Raiq müasir türk ədəbiyyatı ilə tanış olmaqdan ötrü daha populyar və ideyalınümünələrdən bəzilərinisadaladıqdan sonra vurğulayır ki, "bu saydıqlarım ədəbiyyatı-hazirəyi-osmaniyyə haqqında bir fikir edinmək üçün kafidir" [2, 26].

Əhməd Raiq təxminən yarım əsr müddətində osmanlı ədib və şairlərinin istedadı və qələmi sayəsində osmanlı türkcəsinin və bədii sərəvətinin ciddidüğurlarımızda atdığı nıfərəhlə xatırladır. Lakin onu da əlavə edir ki, "şinasilərin, kamalların, hamidlərin" açdığı yol nə qədər yüksəlmiş yolu keçsə də, "yeni təriqi-ədəbdə ən böyük ehtiyacımız"dan biri olan "qəvaidi-ədəbiyyat" [2, 175] indinin özündə də lazımı səviyyədə nizamlı, hamı üçün anlaşılın, tam məqbul bir qaydaya malik deyil. Ə.Raiq bununla onu demək məqsədi güdür ki, türk ədəbi fikri və hərəkəti milli düşüncə və qələm sahiblərinin sayəsində misilsiz uğurlar əldə etdi, yeniliklərə nail oldu. Bununla belə osmanlı ədəbi mühitində söz sərəvətinin müasir tələblərə uyğun inkişafı yolunda ilk və ən gərəklil material olan ədəbi-bədii dildə çoxlu miqdarda sözlər, ifadələr, tərkiblər hələ də dil normativləri baxımından tam, məqbul şəkildə sabitləşməyib və belə bir sabitləşməyə əsaslı ehtiyac vardır. Bir sıra sözlərin düzgün yazılışında, vahid orfoqrafiya qaydalarının yaranmasında və sabitləşməsində və s.-də ciddi problemlər özünü göstərir. Eyni sözlər, tərkiblər, ifadələr müxtəlif ziyalılar tərəfindən fərqli formalarda yazılır. Ədəbi dilin leksik normativlərində, qrammatik qaydalarında da vahid qayda-qanun, sabitləşmiş müəyyənlik mövcud deyil. Halbuki bu sahədə bir sıra islahatlara, görülməli işlərə ehtiyac hiss olunur. Əkrəm bəyin qələminə məxsus "Təlimi-ədəbiyyat" kitabı bu sahədə uğurlu bir iş olsa da, hələ görüləsi işlər yetərincə çoxdur. Müəllif bərəsində söhbət açdığımız bu ədəbi dil problemlərini ümumi olaraq "imla məsələsi" adı ilə analiz edir. Türk ədəbiyyatının daha da intensiv yüksəlişinə bu istiqamətdə

addımlar atmağı türk ziyalılarının qarşısında duran təxirəsalınmaz, vacib bir vəzifə kimi dəyərləndirir.

"Füyuzat" jurnalında türk sənətkarlarının əsərlərinə dəsıx-sıx rast gəlirik. Belə ki, məcmuədə osmanlı müəlliflərinin istər elmi-nəzəri, istərsə də publisistik və bədii əsərlərinə bol-bol yer verilirdi. Həmin əsərlərdən biri şair Naimin "Vəlvələ və zümzümə" (1907, № 9) sərəlvəhlil məqaləsi idi. Aktual bir mövzuya həsr olunmuş məqalədə "vəlvələ" anlayışı ilə Naim zamanın təlatümlü olaylarını, inqilabi hadisə və proseslərini, "zümzümə" dedikdə isə baş verən hadisələrin, inqilabi proseslərin ədəbiyyat aləmində, həmçinin mədəni-maarif gerçəkliyində əmələ gətirdiyi yenilikləri, "hadisəyi-cədidə"ni, əks-sədanın əzərdə tutur. Yazıdamüəllif, mövcud gedişətdə baş verən "vəlvələ"nin, hadisələrin bədii düşüncəyə, ədəbiyyata təsirindən də danışıır. Ədəbi-mədəni mühitdə baş verən "hadisəyi-cədidə"ni təqdir alqışlayın sənətkarəyini zamanda bu yeniləşmə ilə əlaqəli şəxsi təkliflərini də irəli sürür. Həmbədii fikirdə, həm də əməli işlərdə "xalqa doğru" şüarını müdafiə və təbliğ edir. Onu da vurğulayır ki, bədii ədəbiyyatda "xalq doğru" missiyasını həyata keçirərkən onu əsərlərin istər mənə-məzmun, istərsə də sturuktur və forma xüsusiyyətlərinə şamil etmək gərəkdir. Müəllif xatırladır ki, sənətkar əsərini xalq üçün yazmalı, həm də onu xalqın anlayacağı sadə bir dildə yaratmalıdır. Bu, sənətkarın başlıca fəzifəsidir. Müəllif göstərir ki, yüzilliklər boyunca türk ədəbiyyatı ərəb-fars dilinin, ədəbi fikrinin təsirinə məruz qalmış, yazılı ədəbiyyat meydanında ərsəyə gətirilən poeziya nümunələrinin əksəriyyəti ərəz vəznində yazılmışdır. Müasir tarixi şəraitdə isə mədəniyyətdə, sənətdə, ədəbiyyatda milli-etnik özünəqayıdış, milli özünüdərk prosesi baş verməli, ədəbiyyat və sənət yalnız elitar adamlara yox, xalqa xidmət etməlidir. Yazılı ədəbiyyat nümayəndələri xalq yaradıcılığına üz tütmalı, onun ənənlərindən faydalanmalıdırlar. Bu məziyyətdə əsərlərin istər forma, dil-üslub, istərsə də mənə-məzmun siqlətində nəzərə alınmalıdır. Ədəbiyyatda bu gün üçün son dərəcə aktual olan milliləşmə prosesi yalnız bu yolla mümkündür [2, 130].

Müəllif forma, vəzn, qafiyə kimi problemlərlə əlaqəli öz məsləhətlərini verməklə yanaşı ədəbi məhsulların xəlpiləşməsi missiyasında onların ideya və məna-məzmun cəhətlərinə də xüsusi diqqət yetirməyi tövsiyə edir. Göstərir ki, indiki zamanda meydən, güldən, bülbüldən yazmaq hünər deyil, köhnəpərəstlikdir. Bununla ədəbiyyatda heç bir yeniliyə nail olmaq mümkün deyil. Bu vasitə ilə xalqı oyatmaq, ona fayda vermək mümkünsüzdür. Əsl hünər xalqın başa düşəcəyi dildə, ona fayda verəcək məzmun və ideyada əsərlər ərsəyə gətirməkdir. *“Böylə olursa, həm mənzuməm zamanəmizdə modaya girmiş sözlərdən ibarət olur, həm də bən “tərzi-cədid” şüarasından ədd olunuram”*[2,130]. Sənətkar fikirlərinin sübutu üçün öz qələminə məxsus tənqidi ruhlu bir şeir parçasını misal çəkir.

“Füyuzat”ın 1907-ci ildəki 13-cü nömrəsində H. S. Ayvazovun “Təlimi-ətfal məsələsi” adlı məqaləsi dərc olunmuşdur. Məqələdə uşaqların təlim-tərbiyəsindən, məktəbdəki davranış normalarından söhbət açılır. Eyni zamanda diqqət balacaların mənəvi ehtiyaclarını, maddi çətinliklərini necə, hansı vasitələrlə ödəmək məsələlərinə yönəldilir. Həsən Səbri bəy qeyd edir ki, məktəblərdə şagirdlərin mənəvi-əxlaqi tərbiyəsində, dünyagörüşünün, həyata baxışının formalaşmasına xüsusi fikir verilməlidir. Bu işdə bədii ədəbiyyatın, oxu materiallarının müstəsna dərəcədə böyük rolu vardır. Ona görə də təhsil zamanı şagirdlərə yalnız faydalı əsərlər oxutmaq lazımdır. Həm də bu vacib məsələdə uşaqlara xarici müəlliflərin əsərləri ilə bərabər milli ədəbiyyat nümunələrinin öyrədilməsi də mütləq mənada diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Məsələn, rus məktəblərində oxuyan azərbaycanlı şagirdlərə Puşkinin, Lermontovun yaradıcılıq nümunələri ilə bərabər Füzuli, M.Ə.Rəcəzadə, Ziya Paşa və s. kimi Azərbaycan və türk sənətkarlarının əsərləri də öyrədilməlidir. Əks təqdirdə, onlar öz dillərini, milli-mədəni tarixlərini və keçmişlərini, milli ruhlarını öyrənə bilməzlər.

“Füyuzat”ın axıncı nömrəsində “İsbati-İştibah” adlı məqaləsində də tanınmış mühərrir Əhməd Kamal türk ədəbiyyatı ilə əlaqəli dəyərli fikirlər söyləyir. Məqalə İbrahim Tahir Musayevin İstanbulda nəşr olunan “Həqayıq” qəzetindəki məqaləsinə və şeirlərinə

cavab olaraq yazılmışdır. İ.T.Musayev isə bəlli olduğu kimi azərbaycanlı publisist və şair idi. Ə.Kamal cavab məqaləsində oponentinin istərsə də poeziya nümunələrini tənqid edir. İbrahim Tahir Musayevin fikirləri isə əsasən, fars dilinin və fars ədəbiyyatının türk dilinə, həmçinin ədəbi-bədii sərvətinə təsiri ilə əlaqədardır. Müəllif burada, uzun yüzilliklər ərzində fars dilinin və ədəbi fikrinin türk ədəbiyyatına ciddi şəkildə təsir göstərdiyindən danışıq. Mətləbini sübut etməkdən ötrü müəyyən faktlara da müraciət edir, ayrı-ayrı detallara toxunur, bədii örnəklər verir. Ə.Kamal isə məqaləsində, əsasən, İ.Musayevə müxalif mövqedə dayanır, onun fikirləri ilə razılaşmadığını bildirir. Fikirlərini əsaslandırmaqdan ötrü əks arqumentlər gətirir.

İ.Musayevin məqaləsinin və şeirlərin dili xeyli qəliz idi. O, ərəb-fars sözlərindən, tərkiblərindən bol-bol istifadə edirdi. Ə.Kamal onun məqalə və şeirlərində özünü bürüzə verən bu məziyyəti tənqid edir. Ə.Kamal qeyd edir ki, “Osmanlı islamın başıdır”. Bu məntiqdən çıxış edən müəllif Nabi, N. Kamal, Ziya Paşa, Naci kimi türk şairlərindən nümunələr verir. Göstərir ki, doğrudur, fars ədəbiyyatı və fars dili türk dilinə, türk ədəbiyyatına xeyli dərəcədə təsir göstərmişdir. Lakin onu tamamilə öz təsiri altına sala bilməmiş, başqa sözlə, “işğal etmək gücündə” olmamışdır. *“Şunu da əlavə edəlim ki, lisani-osmani lisani-lətif-farsinin daima minnətdarı və mötəacdır, lakin ədəbiyyatının, hissiyatının, əfkarının əsla və qətən degil!..”* [2, 507].

İbrahim Tahir Musayev nəzərə çatdırırdı ki, türk bədii fikri yüzilliklər ərzində fars ədəbi düşüncəsinin təsirinə qapılmışdır. Əhməd Kamal isə onu türk ədəbi həyatının son dövrlərdə qazandığı uğurları, yeniləşmə prosesini görə bilməməkdə günahlandırır. Göstərirdi ki, bu fikirlərdə doğru olan cəhətlər vardır. Belə ki, uzun müddət türk ədəbiyyatı fars ədəbiyyatının təsiri ilə çoxlu sayda uydurmalar, cəfəngiyyatlar, xürafatlar ilə doldurulmuşdur. Ancaq bu da həqiqətdir ki, son onilliklərdə osmanlının mütərəqqi, çağdaş fikirli “üdəbə və şüarası” onu bu səfsətə girdabından xilas etmişdir. Qərbə üz çevirən qələm sahibləri Avropa tipli mütərəqqi, müasir ruhlu bir “ədəbiyyati-həqiqi” yarada bilməmişlər.

Nəticə

Azərbaycanda yaranan ilk mətbu orqanı "Əkinçi" qəzetindən tə AXC dövründə nəşr olunan mətbuat orqanlarına qədər Azərbaycan mətbuatında türk ədəbiyyatına sıx və məhsuldar münasibət özünü göstərmişdir. Bu münasibətə diqqət yetirdikdə onun müxtəlif çalarlarda, fərqli baxışlarda özünü təzahür etdiyini görmək olar.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Fikrət Tofiq. Seçilmiş əsərləri / T.Fikrət. - X.Məmmədov.- Bakı: ADPU,- 1999.- 145 s. Bakı: Azərənşr,-1969.-178 s.
2. "Füyuzat" jur.[1906-1907].Tam mətni. / Latın hərəkəti / M.B.Məmmədov.- Bakı: Nicat,- 1992,- əlifbası ilə təkrar nəşrə hazırlayan: Ofelya 246 s. Bayramlı.-Bakı: Çarşıoğlu,-2007.-672 s.
3. Həsənova Könül. "Füyuzat" jurnalında təlim-Ş.Vəliyev.-Bakı: Elm,- 1999.- 444 s. tərbiyə məsələləri / K.Həsənova.-Bakı: Elm və 10. Vəliyev Şamil. XX əsr ədəbi tənqidində təhsil,-2018.-216 s. poeziya problemləri (1895-1917) / Ş.Vəliyev. - Bakı: Elm,- 2004.- 188 s.
4. Hüseynzadə Əli bəy. Qırmızı qaranlıqlar içərisində yaşıl işıqlar / Ə.Hüseynzadə.- Bakı: Azərənşr,-1996.-292 s.
5. Hüseynzadə Əli bəy. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir / Ə.Hüseynzadə.-Bakı: Mütərcim,-1997.-292 s.
6. Hüseynzadə Əli bəy. Seçilmiş əsərləri/ Ə.Hüseynzadə.-Bakı: Şərq-Qərb,-2007.-480 s.
7. Məmmədov Xeyrulla. Azərbaycan ədəbi tənqidi XIX-XX əsrlərin hüduqlarında /
8. Məmmədov Mirzə Bala. Milli Azərbaycan
9. Vəliyev Şamil. "Füyuzat" ədəbi məktəbi /
10. Vəliyev Şamil. XX əsr ədəbi tənqidində

Gunel Kamil YUNUSOVA

PhD of Philology Dissertator
of the Institute of Oriental Studies named after Z. Bunyadov at the ANAS
E-mail: yunusova_edu@mail.ru

LITERARY-THEORETICAL ATTITUDE TO PROBLEMS OF TURKISH LITERATURE IN "FYUUZAT" JOURNAL

Summary

The article is devoted to the scientific investigation of the literary-theoretical attitude to the problems of Turkish literature in "Füyuzat" journal. It is said that the journal "Fyuzat" (1906-1907) played an important role in the socio-political, literary and cultural life of Azerbaijan, and in the awakening of ideas in the national environment. The magazine spoke from the ideology of Turkism and Turanism. In this sense, he paid serious attention to the promotion of Turkish literature. On the pages of the magazine, we find many examples of Ottoman literature. At the same time, the journal did important work in introducing Ottoman writers and poets to Azerbaijani readers. On its pages, we find interesting articles about various events, problems, innovations of Turkish literature, as well as the life and creativity of a number of Turkish artists. Valuable thoughts and opinions expressed in the literary-theoretical direction are reflected in these articles. In the article, those literary-theoretical writings become the object of analysis, and the literary-theoretical views of "fuyuzat" writers related to Turkish literature are interpreted.

Keywords: "Fyuzat" journal, Azerbaijani literature, literary-cultural environment, Turkish literature, press, literary-theoretical thought

Гюнель Камиль ЮНУСОВА

кандидат филологических наук по филологии,
НАНА диссертант Института Востоковедения
имени З. Буньядова

E-mail: yunusova_edu@mail.ru

**ЛИТЕРАТУРНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ПРОБЛЕМАМ ТЮРКСКОЙ
ЛИТЕРАТУРЫ В ЖУРНАЛЕ «ФЮУЗАТ»**

Резюме

Статья посвящена научному исследованию литературно-теоретического отношения к проблемам тюркской литературы в журнале «Фююзат». Говорят, что журнал «Фююзат» (1906-1907) сыграл важную роль в общественно-политической, литературной и культурной жизни Азербайджана, в пробуждении идей в национальной среде. Журнал исходил из идеологии тюркизма и туранизма. В этом смысле он уделял серьезное внимание пропаганде турецкой литературы. На страницах журнала мы находим множество образцов османской литературы. В то же время журнал проделал важную работу по знакомству азербайджанских читателей с османскими писателями и поэтами. На его страницах мы находим интересные статьи о различных событиях, проблемах, новшествах турецкой литературы, а также о жизни и творчестве ряда турецких художников. В этих статьях отражены ценные мысли и мнения, высказанные в литературно-теоретическом направлении. В статье объектом анализа становятся эти литературоведческие сочинения, а также интерпретируются литературоведческие взгляды писателей-«фююзатов», относящиеся к турецкой литературе.

Ключевые слова: журнал «Фююзат», азербайджанская литература, литературно-культурная среда, турецкая литература, пресса, литературно-теоретическая мысль.

Daxil olub: 02.07.2023